

**ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ
ΣΠΗΛΑΙΟ «ΚΟΥΚΟΥΡΙ» ΔΡΥΑΛΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ**
(Α.Σ.Μ. 373)**

από τον

ΚΩΣΤΑ ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟ*

Θέση: Το σπήλαιο «Κουκούρι» ή «Κουκουρότρυπο» βρίσκεται 1,5 χιλιόμετρο ΝΔ του χωριού Κοφιόνα και ανήκει στην Κοινότητα Δρυάλου ή κατ' άλλους στην Κοινότητα Μίνος του Νομού Λακωνίας, οπ' τις οποίες απέχει απ' την μεν πρώτη 3 χιλιόμετρα, ενώ απ' τη δεύτερη 4 χιλιόμετρα.

Η είσοδος του σπηλαίου βρίσκεται σε απόσταση 400 μέτρων από τη θάλασσα, στον όρμο Κουκούρι, ενώ απέχει από το κεντρικό οδικό δίκτυο περίπου 1.500 μέτρο.

Οι γεωγραφικές συντετογμένες που ορίζουν τη θέση του σπηλαίου υπολογίστηκαν σε 36°, 34' 20" Βόρειο πλάτος και 22°, 23', 40" Ανατολικό μήκος (από Greenwich). Ο προσδιορισμός έγινε με βάση τον χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στροτού, φύλλο «Αρεόπολις», (κλίμακα 1: 50.000).

Ιστορικό: Η θέση του σπηλαίου ήταν γνωστή στους κατοίκους της περιοχής από παλιά, επειδή σε εποχές λειψυδρίας αντλούσαν νερό από ένα άνοιγμα του εδάφους που οδηγούσε κατακόρυφα, σαν πηγάδι, στο λιμναίο τμήμα του σπηλαίου.

Η πρώτη εξερεύνηση τμήματός του, μέχρι και τη «Μεγάλη Αίθουσα», έγινε αρχικά από το ζεύγος των ιδρυτών της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας, Γιόννη και Άννα Πετροχειλίου τα 1953. Η συστηματική εξερεύνηση, μελέτη, χαρτογράφηση και φωτογράφιση ολόκληρου του σπηλαίου έγινε στις 3 Νοεμβρίου 1969 από κλιμάκιο σπηλαιολόγων του Τμήματος Σπηλαιολογικών Ερευνών της Ε.Π.Ε.ΑΝ., (Εταιρεία Πνευματικής και Επιστημονικής Αναπτύξεως), σε συνεργασία με την Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία (Ε.Σ.Ε.), με ευθύνη του Κώστα Μερδενισιάνου και συνεργάτες, τους Αλέκα Φλωράκη και Ειρήνη Μιχαλοπούλου. Αυτή η αποστολή εξ άλλου, απακάλυψε για πρώτη φορά παλαιοανθρωπολογικό και ορχαιολογικό υλικό που πιστοποιούσε την προϊστορική κατοίκηση του σπηλαίου και τη μεγάλη επιστημονική αξία του. (Βλ. Μερδενισιάνος Κ. 1971: Σπήλαιον «Κουκούρι» Δρυάλου Λακωνίας. «Δελτίο Ε.Σ.Ε.», τομ. ΧΙ, τεύχ. 1-2, σελ. 23-26).

Αρκετά χρόνια αργότερα, στις 9 και 10 Αυγούστου 1987, ύστερο από πρόσκληση του Δί-

* ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ, Κ. - Ιατρός-Σπηλαιολόγος, Τακτικό Μέλος της Ε.Σ.Ε.

** *The significant cave of "Koukouri" at Dryalos of Laconia, from the paleoanthropological point of view.*

μου Πύργου Διρού και μετά την έκδοση σχετικής άδειας από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠ.ΠΟ. (Αρ. 905/7.8.87), διοργανώθηκε νέα αποστολή για τη συμπληρωματική μελέτη του σπηλαίου, τη λεπτομερέστερη χαρτογράφηση και την προσπάθεια εξερεύνησης του υποβρύχιου κλάδου του.

Στην αποστολή αυτή έλαβαν μέρος οι σπηλαιολόγοι, Μιχ. Καλαποθαράκος, Γιώργος Λαζανάς, Αλέξης και Βάσω Αμουργιανού, μέλη του τμήμ. Σπηλαιολογικών Ερευνών της Ε.Π.Ε. ΑΝ., με επικεφαλής τον Κώστα Μερδενισιάνο. Επίσης, στην αποστολή παρευρίσκειτο και ο τοπογράφος-μηχανικός Θόδωρος Χατζηθεοδώρου, ως επιβλέπων εκπρόσωπος της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού.

Περιγραφή του Σπηλαίου: Η είσοδος του σπηλαίου έχει διαστάσεις 1,5 x 0,5 μέτρα περίπου και από αυτή κατεβαίνει ο επισκέπτης αρχικά έρποντας, ακολουθώντας ένα διάδρομο καταφορικό, μήκους 40 περίπου μέτρων. Ο διάδρομος αυτός οδηγεί σε ένα αρκετά ευρύχωρο θάλαμο, τη «Μεγάλη Αίθουσα», μήκους 32 μέτρων, πλάτους 23 και ονώτατου ύψους 13 περίπου μέτρων.

Μεταξύ καταφορικού διαδρόμου και «Μεγάλης Αίθουσας» παρεμβόλλεται κρημνώδης απότομη κατάβαση, βάθους 7 μέτρων. Ο επισκέπτης είναι υποχρεωμένος να κατεβεί από αυτό το σημείο για να φθάσει στη «Μεγάλη Αίθουσα» και να θαυμάσει την απaráμιλλη εκείνη μεγαλοπρέπεια των σταλακτιτών που κρέμονται κατά συστάδες από την πονύψηλη οροφή της.

Στην περιοχή αυτή του σπηλαίου, την 9/8/1987, βρέθηκε ότι η θερμοκρασία της ατμόσφαιρας ήταν 16° C, ενώ η σχετική υγρασία 100%, δηλαδή υπέρκορη υδρατμών.

Η «Μεγάλη Αίθουσα» του σπηλαίου παρουσιάζει ένα τμήμα λιμναίο και ένα ξηρό. Το ανατολικό τμήμα του, το ξηρό, αποτελείται από δάπεδο καλυμμένο με βράχια που έπεσαν από την οροφή. Εξ άλλου, αυτή η συνεχής αποσάθρωση των υπερκείμενων πετρωμάτων της οροφής, σε κάποιον παλαιότερο στάδιο σχηματισμού του σπηλαίου, διέυρνε την αίθουσα και δημιούργησε το φυσικό άνοιγμα-φωταγωγό που όπως προαναφέρθηκε εκρησιμοποιείτο για την άτληση νερού.

Το λιμναίο τμήμα της «Μεγάλης Αίθουσας» συνεχίζει σε δύο άλλους θαλάμους. Ιδιαίτερα ο δεύτερος θάλαμος παρουσιάζει μεγάλη κλίση με συνέπεια το νερό βαθμιαία να φθάνει μέχρι την οροφή και συνεπώς να τον κατακλύζει. Η εξερεύνηση στο τμήμα αυτό του σπηλαίου υπήρξε δύσκολη επειδή οι λαστικένιες βάρκες αναγκάστηκαν να περάσουν από χαμηλά ύψη οροφής και ανάμεσα από κοφτερούς σταλακτίτες και αναδυόμενους σταλαγμίτες.

Και αυτοί οι μικροί θάλαμοι είναι ποτισμένοι από κατάλευκες μακαρονοειδείς, ξιφοειδείς και βοτρυοειδείς σταλακτίτες. Η λευκότητα των σταλακτιτών αυτών και η λάμψη από τη σταγονορροή τους, δίνει την εντύπωση στα μάτια του επισκέπτη καταρρακτώδους βροχής που ξαφνικά κρυστάλλωσε. Τους δώσαμε το όνομα «Θάλαμοι της κρυστάλλινης βροχής». Το βάθος των νερών στην περιοχή αυτή βρέθηκε ότι ήταν, στις 3/11/1969, 4,5 περ. μέτρα, αυξομειούμενο προφανώς αναλόγως της εποχής και των βροχοπτώσεων.

Μετά από αυτούς τους θαλάμους το σπήλαιο συνεχίζει σε υποβρύχια τμήματα, που όπως αναφέρθηκε, δεν φαίνεται ότι είναι προσπελάσιμα από το ανθρώπινο σώμα και τον εξοπλισμό του αυτοδύτη.

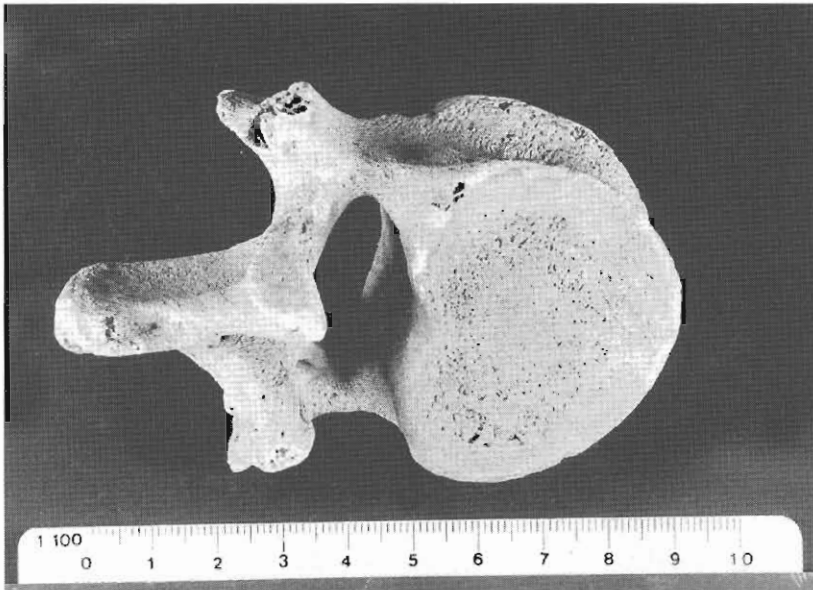
Υδρολογικά Στοιχεία: Το σπήλαιο αποτελεί κοίτη υπόγειου ποταμού του οποίου ένα τμήμα βρίσκεται εν ενεργεία. Συγκεκριμένα, το ΒΔ τμήμα του σπηλαίου είναι λιμναίο και εκ-

Εικ. 1: Γενική όψη της εισόδου του σπηλαίου "Κουκούρι". Το σπήλαιο βρίσκεται αρκετά κοντά στον ομώνυμο όρμο της δυτικής Μόνης οπ' τον οποίο, όπως φαίνεται, πήρε το όνομά του. (φωτ. Κ. Μερδενισιάνος).

Εικ. 2: Θάλαμος της "Κρυστάλλινης βροχής". Χιλιάδες σαλακτιίτες με απασράπτουσες ανοκρυσταλλώσεις κοσμάνυ τον βαθύτερο τμήμο του λιμναίου διαμερίσματος. (φωτ. Κ. Μερδενισιάνος).

Εικ. 3: Ανθρώπινος σπόνδυλος Οσφυϊκής Μοίρας Σπονδυλικής Στήλης. Στο σπήλαιο «Κουκούρι» έχουν βρεθεί αρκετά θραύσματα οστών ανθρώπων και ζώων, καθώς και τμήματα πήλινων ογγείων, λίθινα εργαλεία και ίχνη φωτιάς, που βεβαιώνουν την προϊστορική κατοίκηση του σπηλαίου.

βάλλει τα νερά του σε απόσταση 400 περ. μέτρων από την είσοδό του, κάτω απ' τη θάλασσα, στον όρμο «Κουκούρι» ή «Κακούρι».

Η διαπίστωση αυτή έγινε ύστερα από χρωματισμό των νερών της «Μεγάλης Αίθουσας» με 1300 γραμμάρια φluoresceine sodium και της εκβολής τους, ύστερα από 10 περίπου ώρες, στο πιο πάνω μέρος της παραλίας.

Ο λιμναίος αυτός κλάδος του σπηλαίου, παρ' όλες τις προσπάθειες, δεν στάθηκε δυνατόν να εξερευνηθεί σε όλο του το μήκος. Αιτία, η ανυψωμένη στάθμη των νερών που σταδιακά καλύπτει μέχρι την οροφή το μεγαλύτερο μέρος του. Αυτό, όπως διαπιστώθηκε συμβαίνει λόγω της μεγάλης κλίσεως που παρουσιάζει το επίπεδο του σπηλαίου σε σχέση με το οριζόντιο επίπεδο της στάθμης των υπόγειων νερών.

Απ' ό,τι φαίνεται, η καταβύθιση των παραλιών της δυτικής Μάνης αφενός και η ανύψωση της στάθμης της θάλασσας αφετέρου, συνέτειναν στο να κατακλυσθούν με νερό τα κατώτερα τμήματα του σπηλαίου.

Πρόχειρη υποβρύχια έρευνα που επιχειρήθηκε κατά τη δεύτερη αποστολή, το 1987, από τον Θ. Χατζηθεοδώρου, έδειξε πως ο παραπάνω υποβρύχιος κλάδος στενεύει μετά από 6-7 μέτρα και γίνεται πιθανόν αδιάβατος για το ανθρώπινο σώμα, τουλάχιστον μαζί με τις καταδυτικές συσκευές.

Γενικά, διαπιστώθηκε πως το σπήλαιο τροφοδοτείται με γλυκά νερά μικρής παροχής. Τα νερά όμως της θάλασσας που εισρέουν από τον κλάδο που προαναφέρθηκε και που το τελικό άκρο του βρίσκεται κάτω απ' τη θάλασσα, καθιστούν το νερό του σπηλαίου, σε εκείνο τουλάχιστον το τμήμα, υφάλμυρο.

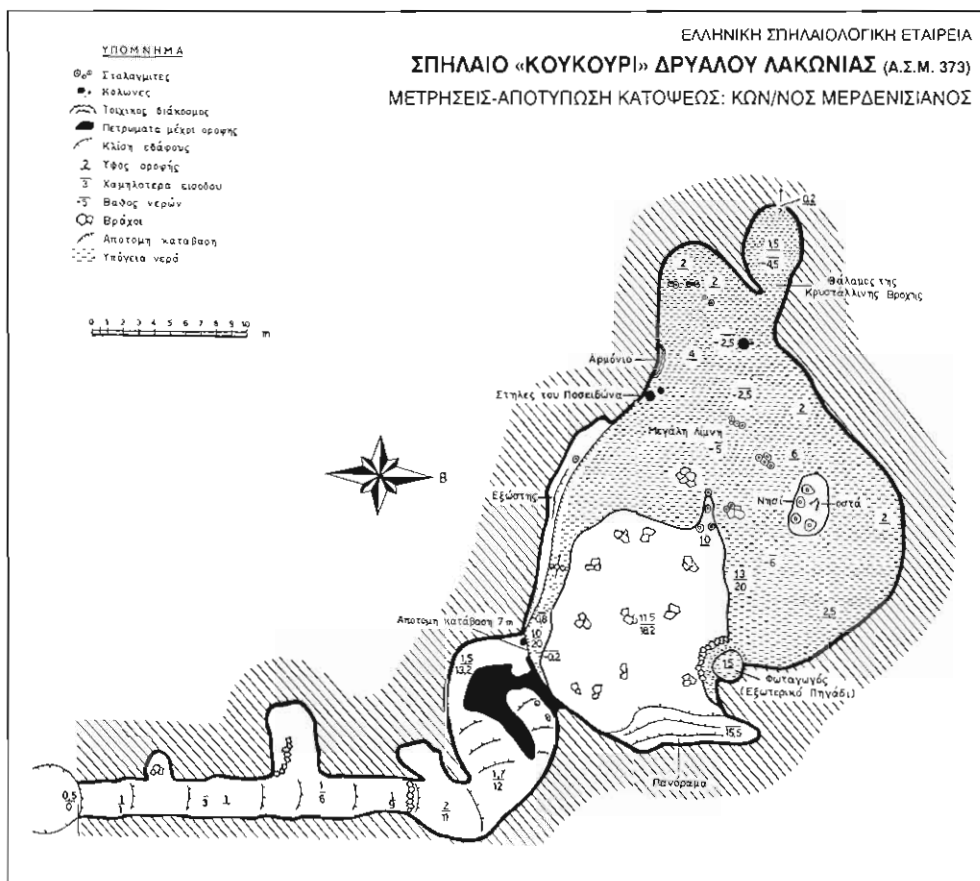
Όμως, λόγω της μεγαλύτερης πυκνότητας αφενός των υφάλμυρων νερών σε σχέση με τα εισρέοντα γλυκά νερά και αφετέρου της σχεδόν ακινησίας τους λόγω μικρής παροχής, τα υφάλμυρα νερά καταλαμβάνουν τα κατώτερα στρώματα της λίμνης, ενώ τα γλυκύτερα, τα ανώτερα.

Έτσι, η μέτρηση της σκληρότητας των νερών από την επιφάνειά τους, στη «Μεγάλη Λίμνη», στις 3/11/1969, έδειξε ότι ήταν 23 Γαλλικών βαθμών σε άλατα ασβεστίου-μαγνηαίου, (μέγεθος Boutron-Boudet), δηλαδή αρκετά κατάλληλα για κοινή χρήση.

Παλαιοανθρωπολογικά στοιχεία: Κατά τη διάρκεια των ερευνών, τόσο της πρώτης αποστολής του 1969, όσο και της δεύτερης του 1987, παρατηρήθηκαν αρκετά θραύσματα αγγείων καθώς και τμήματα οστών ανθρώπων και ζώων διάσπαρτα, κυρίως στο έδαφος της «Μεγάλης Αίθουσας».

Παρόμοια θραύσματα αγγείων, αλλά και κάποια λίθινα εργαλεία, βρέθηκαν τοποθετημένα μέσα σε εσοχές στα τοιχώματα της απότομης, κρημνώδους κατάβασης.

Επίσης, στα τοιχώματα της ίδιας κατάβασης βρέθηκαν και τα ερείπια πολιάς λιθοδομής που σχηματίζοντας υποτυπώδη σκαλοπάτια, προφανώς χρησίμευε για την ομαλή κάθοδο στη «Μεγάλη Αίθουσα».

Κατά την αποστολή του 1987, επίσης ανακαλύφθηκε σε νησίδα της «Μεγάλης Λίμνης», περίεργος σωρός τμημάτων ανθρώπινων μακρών οστών. Το σκελετικό αυτό υλικό παραλήφθηκε από τον εκπρόσωπο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠ.ΠΟ. Θ. Χατζηθεοδώρου, ο οποίος μας διαβεβαίωσε ότι θα το παρέδιδε στην υπηρεσία του.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο μέρος από τα τοιχώματα και το έδαφος του ξηρού τμήματος της «Μεγάλης Αίθουσας» εμφανίζεται μαυρισμένο από αιθάλη, προφανώς ύστερα από τη μακροχρόνια χρήση φωτιάς στο σπήλαιο.

Γενικά, από τις παροιτηρήσεις και την πρόχειρη μελέτη που έγινε, συνάγεται το συμπέρασμα ότι αυτά τα ευρήματα ανήκαν σε ανθρώπους που κατοίκησαν περιστασιακά ή μόνιμα το σπήλαιο, πιθανόν σε κάποια προϊστορική εποχή, (ίσως νεολιθική). Η άποψη αυτή ενισχύεται εξ άλλου από το γεγονός ότι ολόκληρη η ευρύτερη περιοχή, με επίκεντρο το γνωστό σπήλαιο «Αλεπότρυπα» του Διρού έχουν δώσει πληθώρα δειγμάτων νεολιθικής κατοίκησης.

Μεταγενέστερες υποβρύχιες έρευνες που έγιναν από τον γεωλόγο και σπηλαιοδύτη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠ.ΠΟ., Βασιλή Γιαννόπουλο, απέκλυσαν την ύπαρξη ανθρώπινου κρανίου συγκολλημένου στον πυθμένα του ΝΔ τμήματος της «Μεγάλης Λίμνης».

Εάν διαπιστωθεί ότι το κρανίο αυτό είναι συγκολλημένο με σταλαγμικό υλικό, τότε λογικά θα πρέπει να υποτεθεί ότι η όλη διαδικασία συνέβη σε εποχή που η περιοχή εκείνη του σπηλαίου ήταν χωρίς νερό και επομένως πριν την καταβύθιση των παραλίων της δυτικής Μάνης και της σύγχρονης αύξησης της στάθμης της θάλασσας, που προφανώς πλημμύρισε την «Μεγάλη Αίθουσα».

Εξ άλλου αυτό αποδεικνύεται και από την ύπαρξη των πολυάριθμων σταλαγμιτών που οναδύονται από τα νερά της «Μεγάλης Λίμνης» και φανερώνουν ότι κάποτε εκείνη η περιοχή του σπηλαίου ήταν χερσαία. (Είναι προφανές ότι η ανάπτυξη σταλαγμιτών πάνω στο νερό είναι αδύνατη).

Όλα αυτά τα στοιχεία σηματοδοτούν νέες σκέψεις και ενισχύουν την υπόθεση της κατοίκησης του σπηλαίου από τους προϊστορικούς χρόνους.

Τέλος, για την αποφυγή παρερμηνειών, θα πρέπει να αναφερθεί, ότι και στις δυο αποστολές η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στη σπηλαιολογική μελέτη του χώρου και γι' αυτό οι παλαιοανθρωπολογικές ανακαλύψεις περιορίζονται μόνο στις παρατηρήσεις, που φυσικά αποτελούν ελάχιστο μόνο δείγμα από το σημαντικό επιστημονικό ενδιαφέρον που είναι βέβαιο ότι κρύβει το σπήλαιο «Κουκούρι».

Πιο συστηματικές έρευνες με τη συνδρομή ειδικών επιστημόνων και την απαιτούμενη άδεια από τις αρμόδιες υπηρεσίες, είναι βέβαιο ότι θα δώσουν μια πιο ολοκληρωμένη απάντηση σε όλες τις πιο πάνω υποθέσεις.

Βιοσπηλαιολογία: Από τις πρόχειρες βιοσπηλαιολογικές έρευνες που έγιναν στο σπήλαιο, παρατηρήθηκαν πολυάριθμα τρωγλόβια Δολικόποδα, απροσδιόριστου είδους, καθώς και μερικά άτομα νυκτερίδων.

Διαστάσεις του Σπηλαίου: Το σπήλαιο «Κουκούρι» εκτείνεται σε ευθεία γραμμή μήκους 80 περίπου μέτρων. Ειδικότερα το ξηρό τμήμα του, έχει μήκος διαδρόμων 95 περ. μέτρα, ενώ το λιμναίο αντίστοιχα 60 μέτρα, με συνολικό μήκος διαδρόμων επομένως, 155 μέτρα.

Το μεγαλύτερο βάθος των νερών της «Μεγάλης Λίμνης» φθάνει τα 6 περ. μέτρα, ενώ το μέγιστο ύψος της οροφής, στη «Μεγάλη Αίθουσα», υπολογίστηκε σε 13 περ. μέτρα.

Τέλος, η είσοδος του σπηλαιίου βρίσκεται 20 μέτρα ψηλότερα από τη στάθμη της θάλασσας ενώ το μεγαλύτερο βάθος του βρίσκεται στη «Μεγάλη Λίμνη» και είναι 20 περ. μέτρα χαμηλότερα από το επίπεδο της εισόδου του.

Επειδή, όπως φαίνεται από τους πιο πάνω υπολογισμούς, η στάθμη της θάλασσας βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο με τη στάθμη των υπόγειων νερών του σπηλαιίου, είναι προφανές ότι τα νερά του υπόγειου ποταμού αναμειγνύονται εν μέρει με τη θάλασσα, ερμηνεύοντας έτσι την ύπαρξη υφάλμυρων νερών (χλωριονατριούχων) που παρατηρείται στα κατώτερα υδάτινα στρώματα της «Μεγάλης Λίμνης».

SUMMARY

The cave called as «Koukouri» is situated 3 kilometres due west of the village of Dryalos in the region of Laconia.

The cave is up to 155m in total length, consisted of a dry and of an aquatic part. The dry part comprises 95-metre long corridors as well as areas with an impressive stalactites decoration, the aquatic part being of a 60-metre length known until today and of a 1-6-metre depth as well as containing numerous stalagmites emerging from water.

The aquatic part of the cave is a the bed of an active subterranean river whose waters are flushed into the cave of «Koukouri» under the sea in a 400-metre distance due west. The «Grand Hall» of the cave in the dry part is of a special interest because many fragments of vessels, traces of fire and pieces of humans' and animals' bones certifying undoubtedly the permanent or occasional habitation of the cave, probably, during the Neolithic Period, were discovered on its floor.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BURKITT M.C. (1958): The old stone Age. (Cambridge).
- C.H.B. and QUENNEL M. (1988): Η καθημερινή ζωή στους προϊστορικούς χρόνους. (Αθήνα.).
- CLARK G. & PIGGOTT S. (1980): Προϊστορικές κοινωνίες (Αθήνα).
- ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ Δ. (1991): Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία. (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολ. Εταιρείας, αρ. 117. Αθήνα).
- ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ Μ. Δ. (1998): Αναζητώντας τους προγόνους μας. (Εκδόσεις Μαυρομμάτη. Αθήνα).
- ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ Μ. Δ. (1995): Ο πρώτος άνθρωπος στα σπήλαια και οι καλλιτεχνικές του ανουχίες. (Ιστορία, τόμος 322, Απρίλιος 1995. Αθήνα).
- ELLIS BRYAN (1976): Surveying Caves. (Somerset, Great Britain).
- EVANS J. (1960): Excavations in Neolithic settlement of Knossos. 1957-1960.
- FORD T. and CULLINGFORD C. (1976): The Science of Speleology. (N.Y., USA).
- ΖΑΦΕΙΡΑΤΟΣ Κ., ΚΟΝΤΑΞΗ Σ., ΜΑΝΩΛΗΣ Σ. (1998): Μελέτη των σκελετικών ευρημάτων του σπηλαιίου «Προσπλία» Λακωνίας. (Αρχαιολ. Δελτίο Αρ. 68. «Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλ-

- λον». Σελ. 139-148. Αθήνα).
- ΖΑΧΟΣ Κ. (1998): Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεολιθική περίοδο (Αρχαιολ. Δελτίο Αρ. 68. «Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον». Σελ. 53-58. Αθήνα).
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ Δ. (1962): Ανασκαφάι εν Σέσκλω. (Πρακτ. Αρχαιολ. Εταιρείας Αθήνα).
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ Δ. (1971): Η αυγή της Θεσσαλικής προϊστορίας. (Βόλος).
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ Δ. και συν. (1973): Νεολιθική Ελλάς (Έκδοση Εθνικής Τραπε. Ελλάδος).
- JASINSKI M. (1966): Speleologie (Genève).
- ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ Γ. (1996): Η μελέτη των λίθινων εργαλειακών συνόλων. Οι πρώτες ύλες. (Περιοδ. Αρχαιολογία, τεύχ. 61, σελ. 6-16. Αθήνα).
- ΚΥΡΙΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ Ν. (1998): Σπήλαιο Θεόπετρας: Μια οπάνια περίπτωση σπηλαιοκατοίκησης στην παλαιολιθική Θεσσαλία. (Αρχαιολ. Δελτίο Αρ. 68. «Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον». Σελ. 29-36. Αθήνα).
- LAMBERT N. (1972): Grotte d' Alerotrypa. (BCH No 96, p. 845-871).
- MARKOVITS A. (1929): Περί των μέχρι σήμερα ερευνών επί της λιθικής περιόδου της Ελλάδος (Πρακτ. Ελλην. Ανθρωπολ. Εταιρείας 1929, σελ. 114-134).
- ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ Κ. (1967): Νέες ανακαλύψεις εις το σπήλαιον «Αλεπότρυπα» Διρού Μάνης. («Δελτίο Ε.Σ.Ε.», τόμ. ΙΧ, τεύχ. 3, σελ. 81-82 Αθήνα).
- ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ Κ. (1971): Σπήλαιον «Κουκούρι» Δρυάλου Λακωνίας. («Δελτίο Ε.Σ.Ε.», τόμ. ΧΙ, τεύχ., 1-2, σελ. 23-26).
- ΜΕΡΔΕΝΙΣΙΑΝΟΣ Κ. (1985): Σπήλαιο «Βύθακα» Διρού Μάνης. (Περιοδ. Αρχαιολογία, τεύχ. 15. «Σπήλαια». Σελ. 68-71. Αθήνα).
- MOORE G. and SULLIVAN N. (1978): Speleology: The study of caves. (Alabama. U.S.A.).
- NANDRIS I. (1970): The Development and relationships of the earlier greek neolithic. (Journal of the Royal Anthropology Inst. V).
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1996): Το σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό Μάνης. Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα. (Αθήνα).
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1997): Το Νεολιθικό σπήλαιο του Διρού. (Πρακτ. Α΄ Συμποσίου. «Η Μάνη μέσα στους αιώνες». Σελ. 34-39. Αρεόπολη).
- ΠΙΤΣΙΟΣ Θ. (1985): Παλαιοανθρωπολογικές έρευνες στη θέση Απήδημα της Μέσα Μάνης II. (Περιοδ. Αρχαιολογία, τεύχ. 15. «Σπήλαια», σελ. 26-33).
- ΠΙΤΣΙΟΣ Θ. (1996): Ο Νεολιθικός Άνθρωπος από τ' Αγιωργήτικα Αρκαδίας. (Περιοδ. «Άνθρωπολογία» αρ. 3, σελ. 9-15. Άνθρωπ. Μουσείο Παν. Αθηνών).
- ΠΙΤΣΙΟΣ Θ. (2000): Ο Ταινάριος Άνθρωπος - Άνθρωπολογικές αναζητήσεις στη Μέσα Μάνη (Έκδ. «Ελληνικά Γράμματα». Αθήνα).
- RENAULT P. (1970): La formation des Cavernes. (Paris).
- ΣΑΜΨΩΝ ΑΔ. (1981): Η Νεολιθική και Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια. (Αθήνα).
- TROMBE F. (1973): La spéléologie. (Paris).
- ΧΙΩΤΗΣ Ε. (1997): Περιγραφή Μέσης Παλαιολιθικής λιθοτεχνίας στο Γύθειο Λακωνίας. (Περ. «Άνθρωπολογίας» Αρ. 4, σελ. 53-66. Άνθρωπ. Μουσείο Παν. Αθ.).